

Bioteknologiske framtider

Refleksjoner over endringene i bioteknologiloven fra et kjønnsforskningsperspektiv

Biotechnological Futures

Reflections from a Gender Studies Perspective on the Changes in the Norwegian Biotechnology Act

Ingvill Stuvøy

Førsteamanuensis, Institutt for sosiologi og statsvitenskap, NTNU

ingvill.stuvoy@ntnu.no

Maria Kirpichenko

Stipendiat, Institutt for tverrfaglige kulturstudier, NTNU

maria.kirpichenko@ntnu.no

Guro Korsnes Kristensen

Professor og instituttleder, Institutt for tverrfaglige kulturstudier, NTNU

guro.kristensen@ntnu.no

Merete Lie

Professor emeritus, Institutt for tverrfaglige kulturstudier, NTNU

merete.lie@ntnu.no

Sofia Moratti

Seniorforsker, Institutt for tverrfaglige kulturstudier, NTNU

sofia.moratti@ntnu.no

Sammendrag

Etter år med politisk tautrekking fikk Norge i mai 2020 en ny bioteknologilov, hvorav flere av endringene omhandlet assistert reproduksjon. Hensikten med denne kommentarartikkelen er å invitere kjønnsforskere til å reflektere over disse lovendringene og hva de betyr for framtidens reproduksjon. Reproduksjon er av sentral betydning for hvordan kjønn kulturelt forstås og sosialt organiseres, og er derfor viktig for kjønnsforskningen å følge med på. Kjennetegnende for norsk lovgivning av assistert reproduksjon er at den har vært restriktiv relativt til land vi ellers sammenligner oss med. Med den nye bioteknologiloven er dette ikke lenger tilfelle. Et sentralt argument for lovendringene var viktigheten av å være et moderne samfunn, i front av den teknologiske utviklingen. Dessuten ser vi en tendens til at kvinners individuelle rett til å nyttiggjøre seg ny teknologi har blitt viktigere. Vi mener at den nye loven og debatten rundt denne vitner om en mer optimistisk og mindre forsiktig tilnærming til bioteknologi, samt en tydelig forflytning av ansvar fra staten til enkeltindividet. Dette reiser nye spørsmål – om kvinners selvbestemmelse, om menns rolle i reproduksjonen og om ulikhet – som vi mener det er grunn til å være oppmerksomme på i årene som kommer.

Nøkkelord

Bioteknologi, reproduktive rettigheter, bioteknologiloven, likestilling, familie, assistert reproduksjon, kjønn

Abstract

In this commentary to the recent amendments of the Norwegian Biotechnology Act we discuss the changes related to assisted reproduction. Our aim is to invite gender researchers to reflect on these changes, given the significance of reproduction for the cultural perceptions and social organization of gender. The Norwegian Biotechnology Act has since its inception been restrictive relative to the laws in neighboring countries. This changed in May 2020 when the Parliament, after years of discussion, voted in favor of e.g., egg donation, fertility treatment for single women, egg freezing without medical reasons, and access to early ultrasound examination and NIPT test (non-invasive pre-natal test) for all pregnant women. A prominent argument in the parliamentary debate was the call for Norway to be a modern society and in the frontline of technological developments with respect to biotechnology. Another line of argument concerned women's individual rights, emphasizing that once new technologies are available, all women should have access to them. We identify a shift towards a more optimistic and less cautious approach to biotechnologies and, moreover, from governmental to individual responsibility. We end the commentary with questions regarding the gendered implications of such a shift.

Keywords

Biotechnology, reproductive rights, biotechnology act, gender equality, family, assisted reproduction, gender

Innledning

26. mai 2020 vedtok det norske Stortinget å endre bioteknologiloven, mot den sittende regjeringens anbefaling. Den nye loven innebærer blant annet at det blir tillatt med eggdonasjon og også eggfrysing uavhengig av medisinsk diagnose, enslige kvinner får tilgang til assistert befruktning og tidlig ultralyd og NIPT-test skal bli tilgjengelig for alle gravide kvinner.¹ Fra talerstolen i stortingsalen denne maidagen lød flertallets tilfredshet over at det *endelig* skulle bli en endring i en lov som på mange punkter hadde vært uforandret siden 2003.² I løpet av de drøyt fem timene debatten varte, ble ordene «moderne» og «modernisering» nevnt til sammen hele 24 ganger. Det handlet, som flere sa, om «modernisering»; om å gi befolkningen «moderne behandling og medisin», og, ikke minst, en «moderne bioteknologilov».

Det er ikke ukjent at teknologi forbindes med modernitet og modernisering, i betydningen fornyelse, fremskritt og utvikling. Politikernes innsalg av endringene i bioteknologiloven åpner likevel for noen spørsmål om hva slags forestillinger om det moderne og om framtidige muligheter som preger den norske bioteknologidebatten. I denne kommentarartikkelen vil vi med utgangspunkt i de nyeste endringene i bioteknologiloven og argumentene brukt for – og imot – reflektere over de forestilte framtidene som kommer til syne både i lovendringene og stortingsdebatten. Ambisjonen vår er å løfte fram noen interessante vedtak og bidra til videre refleksjon og debatt, *post* lovreformen.

Vår inngang er som kjønnsforskere med humanistisk og samfunnsvitenskapelig bakgrunn. Vår interesse for bioteknologiloven er derfor særlig knyttet til dens betydning for regulering av reproduksjon, mens vi lar andre tema ligge, eksempelvis mulighetene for medisinsk forskning på fostervev. Formålet med denne artikkelen er å invitere kjønnsforskere til refleksjon over den nye lovgivningen, gitt reproduksjonens sentrale betydning for hvordan kjønn kulturelt forstås og sosialt organiseres. I de tre neste delene kommenterer vi på hva slags forestillinger om framtida vi finner, knyttet til temaene teknologi og reproduksjon, likestilling og familie.

Reproduksjon i teknologiens tidsalder

De vedtatte endringene i bioteknologiloven gir mulighet for innblikk i hva slags forståelser av teknologi – og (assistert) reproduksjon – politikerne legger til grunn. Et første vedtak

vi vil rette oppmerksomheten mot i den sammenheng er et anmodningsvedtak, altså en instruks fra Stortinget til regjeringen om å «sikre at bioteknologiloven i framtiden kan evalueres mer dynamisk og løpende for å holde tritt med den raske utviklingen i bioteknologien» (Storingsvedtak 608 (2019-2020)). Den mer dynamiske evalueringen av bioteknologiloven erstatter et vedtak fra 2003 om femårige evalueringsintervall. Nå er det den teknologiske utviklingen som skal bestemme takten og tempoet i lovarbeidet.

Kjennetegnende for norsk lovgivning av bioteknologi er at den har vært restriktiv relativt til land vi ellers sammenligner oss med (Engeli og Allison 2017). Dette har vært forstått som et resultat av at Stortinget helt fra den første loven kom i 1987 har lagt seg på et «føre var»-prinsipp, i et forsøk på å beskytte sentrale sosiokulturelle verdier mot bioteknologiens mulige framtidige effekter (Melhuus 2012). Med endringene som nå ble introdusert og den nye takten som framover skal kjennetegne lovarbeidet, kan det se ut til at prinsippet om å beskytte (det nåtidige og framtidige) samfunnet er forlatt til fordel for en mer optimistisk og kanskje mer individorientert tilnærming til bioteknologi og assistert befruktning. Mindretallet var opptatt av å minne om føre var-prinsippet da de i stortingsdebatten advarte mot de foreslåtte endringene. Senterpartiets (Sp) Kjersti Toppe slo eksempelvis fast at «føre var-prinsippet må vektleggjast i spørsmål der medisinsk behandling kan ha uheldige eller irreversible konsekvensar for våre etterkommarar» (Stortinget sak nr. 13 (2019-2020)). Flertallet virket på sin side mindre opptatt av å være føre var og mer opptatt av å ta i bruk den bioteknologien som finnes. Fremskrittspartiets (FrP) Åshild Bruun-Gundersen slo fast at «[t]eknologien utvikler seg, og det er på tide at man benytter seg av 2020-teknologi og ikke 2004-teknologi» (Stortinget sak nr. 13 (2019-2020)). Bioteknologi defineres her som en del av nåtida og ikke som del av en ukjent framtid som man bør være på vakt overfor. Samtidig framstilles det å være skeptisk til å ta ny teknologi i bruk som bakstreversk.

Et eksempel på en såkalt «2020-teknologi» som den nye loven åpnet opp for, er NIPT-testen som kan avdekke kromosomfeil på fosteret gjennom en blodprøve. Sammen med vedtaket om tidlig ultralyd til alle gravide kvinner genererte denne testen stor offentlig debatt om enkeltindividets rett til informasjon og mulighet til å bruke denne informasjonen til å ta beslutninger om eventuell behandling og provosert abort. En særnorsk ramme for denne debatten er «sorteringssamfunnet» (Melhuus 2012:92), en slags dystopisk framtidsspeiling av hva disse teknologiske mulighetene vil kunne bringe med seg. Mens ideen om et framtidig sorteringssamfunn har vært til stede i den norske bioteknologidebatten siden 1980-tallet (jf. Solberg 2003), så var det mest slående ved stortingsdebatten denne maidagen at begrepet oftest ble nevnt av de som avviste dets relevans. Sortering – både framtidig og nåtidig – var, ifølge stortingsflertallet, ikke poenget.

Et annet vedtak som også har sitt utspring i nye teknologiske muligheter, men som har fått betydelig mindre oppmerksomhet enn NIPT-testen, er åpningen for såkalt sosial eggfrysing. I dette ligger det at kvinner fikk mulighet til å få fryst ned sine egne ubefruktede egg til senere bruk. Tidligere har eggfrysing kun vært tillatt av medisinske grunner. I sitt innlegg fra Stortingets talerstol uttrykte Arbeiderpartiets (Ap) Tuva Moflag sin glede over nettopp dette vedtaket: «Nå kan kvinner [...] fremme graviditet ved at de får muligheten til å ta vare på sine egne unge og friske egg» (Stortinget sak nr. 13 (2019-2020)). Som påpekt av Lucy van de Wiel (2020), handler ikke eggfrysing om infertilitet og behov for assistanse, og kanskje ikke en gang om å lage barn. Derimot gir det kvinner mulighet til å forlenge den fertile perioden i sine liv, forutsatt at de legger planer for håndtering av egen fertilitet på et tidspunkt hvor eggene fortsatt er friske og raske. Ett potensielt framtidssbilde som kan leses ut av dette vedtaket, er av den frie kvinne som i enda større grad enn i dag gis muligheten til selv å bestemme når hun eventuelt ønsker å få barn, uten at den akk så kjedelige biologien

legger hindringer i veien. At eggfrysing har blitt vanlig blant annet i Silicon Valley der store selskaper som Apple og Facebook dekker utgifter til eggfrysing for sine kvinnelige ansatte, gjør det lett å lese dette inn i et framtidsbilde hvor lønnsarbeid, karriere og selvrealisering på andre områder enn foreldreskap i enda større grad enn i dag representerer et normalt og godt liv. Vedtaket kan imidlertid også forstås som et steg mot et samfunn hvor ansvaret både for egen og samfunnets totale fertilitet legges på hver enkelt kvinne. Videre kan det også argumenteres for at grensen for hva som tenkes som «naturlig» reproduksjon flytter seg ytterligere, parallelt med økt ansvar og en økende forventning om å legge ned enda mer innsats for å opprettholde muligheten for framtidig befruktning/svangerskap/foreldreskap (jfr. Ravn 2017).

Fra likestilling til kvinners rettigheter?

Assistert reproduksjon har fra starten av vært et omdiskutert tema der grunnleggende forståelser av kjønn, biologi og natur kommer til syne. I en norsk kontekst har likestilling stått frem som en sentral ramme for disse diskusjonene (Spilker og Lie 2007, Ravn m.fl. 2016). Dette kom blant annet tydelig til uttrykk i stortingsdebatten om eggdonasjon i 2002, hvor forkjemperne fra Arbeiderpartiet argumenterte for at likestilling mellom kvinner og menn måtte bety likestilling av egg og sæd. Motstanderne i Høyre repliserte at det er ikke alt som verken kan eller bør likestilles fordi det er grunnleggende forskjeller mellom menn og kvinner nettopp når det gjelder reproduksjon (Spilker og Lie 2007).

I stortingssalen i 2020 var det imidlertid kvinners behov, ønsker og valgmuligheter politikerne vektla. I den aktuelle debatten er likestilling hovedsakelig blitt kvinnesak, særlig hvis vi lytter til tallenes tale. Søk på *kvinne* i referatet fra stortingsdebatten gir 309 treff mens *mann/menn* gir til sammen 27 treff (verken *mor* eller *far* gir mange treff). Menn nevnes sjelden, og ordet kvinne hadde en langt mer sentral plass i debatten enn ordet likestilling. I stortingsdebatten anno 2020 er likestilling fortsatt et positivt begrep, men litt parkert og posisjonert i bakgrunnen. En grunn til dette er at eggdonasjon ikke var sentralt i årets debatt. Den saken var allerede vunnet. Alle visste at det er stort flertall for eggdonasjon.

Når begrepet likestilling likevel ble brukt i vårens debatt var det med en rekke forskjellige betydninger. Likestilling ble brukt om kvinners rettigheter generelt og om et ideal om likhet kvinner imellom. Som et eksempel på det siste, så ble adgang til tidlig ultralyd og NIPT-test fremmet som nye rettigheter som vil bety likebehandling av kvinner på tvers av individuell betalingsevne og bosted. Argumentet var at tidlig ultralyd har vært for de som har hatt råd til det og har vært mest brukt i de store byene, mens NIPT-test har vært for de som har råd til å reise utenlands. Dette peker mot en tendens til at likestilling forstås mer som et spørsmål om økonomisk og geografisk likhet kvinner imellom enn noe som nødvendigvis handler om likebehandling av kvinner og menn.

I 2020-debatten ser det ut til at kvinners reproduktive rettigheter og individuelle valg har erstattet likestillingsargumentet. Mens likestilling versus forskjell mellom kjønn tidligere splittet høyre- og venstresiden, var det denne gangen overveiende samstemthet mellom politikerne og kun enkelte motstemmer, hovedsakelig fra Sp og Krf. Et vedtak av interesse i den sammenheng er vedtaket om fortsatt forbud mot surrogati og, ikke minst, anmodningsvedtaket om at regjeringen skal «sikre at Norge arbeider aktivt i internasjonale sammenhenger for å bekjempe utnyttelse av kvinner i den internasjonale surrogatiindustrien» (Endringer i bioteknologiloven mv. 2020, vedtak 621). Dette anmodningsvedtaket kan leses som at ulikhet mellom kvinner, på tvers av landegrensler, supplerer tidligere rådende betyd-

ninger av likestilling i en reproduksjonskontekst (Stuvøy 2016). SV, KrF og Sp fikk imidlertid ikke flertallet med seg på å innskrenke mulighetene for – eller forby – nordmenns benyttelse av surrogat tjenester i utlandet. Det er altså mulig å spore en viss ambivalens hos stortingsflertallet, som på den ene siden ønsker å bekjempe et fenomen som virker uforenlig med likestillingsidealet, og på den andre siden ikke ønsker å gripe aktivt inn i enkeltindividers reproduktive praksis.

Framtidas familier

På samme måte som at reproduksjon er tett knyttet både til kjønn og ideer om likestilling, impliserer forestillinger om reproduksjon også noen bestemte ideer om familien. På den ene siden er reproduksjon noe som skaper familien. På den andre siden er det noe som foregår innenfor familien. Norsk biopolitikk har i lang tid vært modellert på kjernefamilien, bestående av to heterofile foreldre og barn, noe som også har hatt konsekvenser for reguleringen av assistert befruktning (se f.eks. Spilker 2008). Samtidig har reproduksjonsteknologien blant annet medført at samkjønnspar med barn er blitt et langt mer vanlig syn enn før.

Et interessant vedtak i den sammenheng er åpningen for at enslige kvinner kan få adgang til assistert befruktning. Vedtaket kan forstås som enda en åpning i loven for anerkjennelse av det som tidligere har vært forstått som ikke-normerte familieliv og reproduksjonsheter. Blant argumentene som ble brukt for denne lovendringen, dukket dessuten de siste årenes fall i fertiliteten opp. Både Siv Jensen (Frp) og Kari Elisabeth Kaski (SV) minnet i sine innlegg om at «vi» jo ønsker at det fødes flere barn i Norge, som et ekko av budskapet i Erna Solbergs nyttårstale i 2019. Her legges lite skjul på styringsperspektivet; det er staten Norges behov for flere barn (og framtidige arbeidstakere, som Solberg påpekte) som brukes for å støtte opp under enslige kvinners assisterte reproduksjon (se Kristensen 2020; Stuvøy 2019). Argumenter som ble brukt mot denne endringen, var barns sårbarhet med kun én forelder og avskrivningen av far som omsorgsperson. Ideen om at et barn har det best med flere enn én forelder synliggjør to-foreldrenormen som lenge har ligget i det norske lovverket (i barneloven) – og som inngår i den kulturelle forestillingen om kjernefamilien (se f.eks. Cutas og Chan 2012).

Spørsmålet om (kjerne)familiens framtid har en lang historie i kjønns- og familieforskningen. Hvilke bud bærer så lovendringene med seg om ikke bare hvordan nye familier blir til, men også hvordan de ser ut? Noen vedtak kan være verdt å merke seg i den sammenheng, slik som politikernes insistering på at eggdonor – og sæddonor – må være ukjent; det er ikke lov å donere til noen du kjenner fra før av. Dette er gjort for å unngå at det legges følelsesmessig press på eksempelvis søsken eller nære venner for å bidra med sine fruktbare kjønnsceller. Samtidig er det med på å understreke at såkalt tredjepartsreproduksjon ikke handler om å utvide familiens rammer, for eksempel fra to til tre foreldre, men snarere om å fasilitere for reproduksjon innenfor den romantiske tosomheten. Vedtaket om å ikke tillate dobbeldonasjon – altså at både egg- og sædceller kommer fra donorer – peker dessuten mot at forestillinger om slektskap langs biogenetiske linjer fortsatt er med til å forme lovverket (jf. Spilker 2008).

Et siste vedtak som kan nevnes i forbindelse med forestillinger om framtidas familier, er vedtaket om at lagret sæd fra avdød, eller embryo som er blitt til med avdødes sæd, kan benyttes av den avdødes ektefelle eller samboer, forutsatt at samtykke er gitt. Vedtaket er enda et tilfelle av assistert befruktning til enslige kvinner, denne gang enker av avdøde menn. Dette er kanskje det vedtaket som har mest sci-fi over seg, samtidig som det illustrerer en

anerkjennelse av livets harde realiteter – og, ikke minst, de evige forbindelsene mellom liv og død.

Avsluttende betraktninger

Endringene i bioteknologiloven gjenspeiler samfunnsendringer som har pågått over tid, samtidig som de peker mot nye mulige framtidsbilder. Hva folk gjør med de nye reproduktive mulighetene – og hva slags samfunn loven er med på å legge grunnlag for – er foreløpig uvisst. Det vi inntil videre kan konstatere er at Norge har gått fra å ha en av de strengeste reguleringene av assistert reproduksjon i Europa (Melhuus 2012:3) til at den norske bioteknologiloven i dag langt på vei ligner reguleringen i omkringliggende land. Kanskje ser vi her at politikernes tilnærming til lovens utvikling er i bevegelse; der føre var-prinsippet tidligere har stått sterkt, er ambisjonen nå å være med på – og holde følge med – den teknologiske utviklingen.

Videre ser vi at individuelle rettigheter til fertilitetsbehandling, testing og nedfrysing av egg har fått stortingsflertallet med seg. Over tid har kjønncellene så å si fått sitt eget liv utenfor kroppen, som gjenstander man kan donere, selge eller motta. Egg- og sædceller er blitt noe man har i banken, i eller utenfor kroppen. En slik forståelse av egg og sæd som personlig eiendom står i motsetning til fertilitetsbehandling som underlagt felles, nasjonal lovgiving (Lie 2015). Det betyr at stadig mer er blitt gjort til et valg for den enkelte, noe som medfører mer ansvar for egne beslutninger. Skal man teste fruktbarheten, og er det best å fryse ned egg mens man er ung? Bør man ta tidlig ultralyd og NIPT-test eller er det bedre å ikke vite?

For å sette det på spissen kan det se ut til at det er enklere å skyve beslutningene over til den enkelte enn det er for politikerne å bli enige om hvor grensen skal gå. Det er lettere å enes om kvinners rettigheter, egne valg og at det er bra at det fødes flere barn. Samtidig oppstår det nye dilemmaer med denne offensive og liberale fødepolitikken – og nye spørsmål som krever oppmerksomhet dukker opp. Spørsmål vi særlig merker oss er følgende: Vil framtidig lovregulering bestå i å tillate det som kommer av nye fertilitetsmetoder? Vil kvinners rett til å bestemme over egen kropp være det viktigste prinsippet – og hvilket ansvar for framtidens reproduksjon vil legges på den individuelle kvinne? Hva med menns rolle i reproduksjonen? Og hva med eggdonasjon: Hvem kommer til å donere eggene og hvordan vil (u)likhet utspille seg i måten denne formen for tredjepartsreproduksjon organiseres i Norge? Det er med andre ord gode grunner til at vi som kjønnsforskere bør følge nøye med på hva framtida bringer i det kompliserte, men alltid aktuelle reproduksjonsfeltet.

Noter

- 1 For en oversikt over vedtakene, se <https://www.bioteknologiradet.no/2020/06/bioteknologiloven-hva-ble-endret/>
- 2 Forrige gang bioteknologiloven ble debattert og revidert i sin helhet var i 2003. Siden den gang har en rekke enkeltendringer blitt introdusert, slik som adgang til fertilitetsbehandling for samkjønnspar etter endring i ekteskapsloven i 2009, og for par der den ene er smittet av HIV eller annen alvorlig kjønns sykdom i 2013.

Litteratur

- Cutas, Daniela. og Sarah Chan (red.) 2012. *Families – beyond the nuclear ideal*. London, New Delhi, New York, Sydney: Bloomsbury.
- Engeli, Isabelle og Christine Rothmayr Allison 2017. «Governing new reproductive technologies across Western Europe: the gender dimension». I: Merete Lie og Nina Lykke (red.): *Assisted Reproduction Across Borders. Feminist Perspectives on Normalizations, Disruptions and Transmissions*. London og New York: Routledge.
- Kristensen, Guro Korsnes 2020. «Offentlige samtaler om fruktbarhet i dagens Norge», *Tidsskrift for kjønnsforskning*, 44 (2): 152-165. <https://doi.org/10.18261/issn.1891-1781-2020-02-05>
- Lie, Merete 2015. «Reproduction inside/outside: Medical imaging and the domestication of assisted reproductive technologies», *European Journal of Women's Studies*, 22 (19): 53-69. <https://doi.org/10.1177/1350506814545093>
- Lie, Merete and Nina Lykke (red.) 2017. *Assisted Reproduction Across Borders. Feminist Perspectives on Normalizations, Disruptions and Transmissions*. London and New York: Routledge.
- Melhuus, Marit 2012. *Problems of conception: Issues of law, biotechnology, individuals and kinship*. Oxford og New York: Berghahn Books.
- Ravn, Malin Noem 2017. «Naturalization and un-naturalization: ARTs, childlessness and choice». I: Merete Lie og Nina Lykke (red.): *Assisted Reproduction Across Borders. Feminist Perspectives on Normalizations, Disruptions and Transmissions*. London og New York: Routledge.
- Ravn, Malin Noem, Guro Korsnes Kristensen og Siri Øyslebø Sørensen 2016. *Reproduksjon, kjønn og likestilling i dagens Norge*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Spilker, Kristin H. 2008. *Assistert slektskap: Biopolitikk i reproduksjonsteknologiens tidsalder* [doktorgradsavhandling]. Trondheim: NTNU.
- Spilker Kristin H. og Merete Lie 2007. «Gender and Bioethics Intertwined: Eggdonation in the Context of Equal Opportunities», *European Journal of Womens Studies* 14 (4): 327-340.
- Stortinget sak nr. 13 (2019-2020). Møte tirsdag den 26.mai 2020. Hentet 30.10.2020 fra <https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Publikasjoner/Referater/Stortinget/2019-2020/refs-201920-05-26?m=13>
- Stortingsvedtak 608 (2019-2020). Endringer i bioteknologiloven mv., Prop. 34 L (2019-2020), Innst. 296 L (2019-2020), Lovvedtak 104 (2019-2020), Lovanmerkning 1 (2019-2020). <https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Vedtak/Vedtak/Sak/?p=77395>
- Stuvøy, Ingvill 2016. «Surrogati: Reproduksjon i globalt farvann». I: Malin Noem Ravn, Guro Korsnes Kristensen og Siri Øyslebø Sørensen: *Reproduksjon, kjønn og likestilling i dagens Norge*. Bergen: Fagbokforlaget.
- Stuvøy, Ingvill 2019. «1,6 barn og andre trøblete tall» [blogginnlegg], *NTNU Samfunn, språk og kultur*, 8.mars 2019. <https://www.ntnu.no/blogger/humsam/2019/03/08/16-barn-og-andre-troblete-tall/>
- Wiel, Lucy van de 2020. «The speculative turn in IVF: egg freezing and the financialization of fertility», *New Genetics and Society*, 39 (3): 306-326. <https://doi.org/10.1080/14636778.2019.1709430>